

Perspectief op brede welvaart in 2040

Bouwen aan de economie
van de toekomst

Perspectief op brede welvaart in 2040

Bouwen aan de economie van de toekomst

NR.01 - JANUARI 2024

Sociaal-Economische Raad

De Sociaal-Economische Raad (SER) adviseert het kabinet en het parlement over de hoofdlijnen van het te voeren sociaal en economisch beleid en over belangrijke wetgeving op sociaal-economisch terrein. Ook is de SER betrokken bij de uitvoering van enkele wetten.

De SER is in 1950 bij wet ingesteld. Zitting in de SER hebben vertegenwoordigers van ondernemers en van werknemers, en kroonleden (onafhankelijke deskundigen). De raad is een onafhankelijk orgaan dat door het gezamenlijke Nederlandse bedrijfsleven wordt gefinancierd. De SER wordt bij de uitvoering van zijn functies bijgestaan door een aantal vaste en tijdelijke commissies. Enkele vaste commissies zijn onder bepaalde voorwaarden ook zelfstandig werkzaam.

Actuele informatie over de samenstelling en de werkzaamheden van de SER en zijn commissies, persberichten en het laatste nieuws zijn te vinden op de website van de SER. Ook alle adviezen die sinds 1950 zijn verschenen, zijn daar te vinden. Adviezen van de laatste jaren zijn ook in gedrukte vorm verkrijgbaar.

Wekelijks verschijnen nieuwe artikelen van het online magazine *Zicht op ...* op de SER-website. Dit magazine is de opvolger van *SERmagazine*. Daarin vindt u nieuws en achtergrondinformatie over de SER, de overlegeconomie en belangrijke sociaal-economische ontwikkelingen. U kunt zich via de website ook abonneren op de gratis papieren versie van dit magazine, die vier keer per jaar verschijnt.

Sociaal-Economische Raad
Bezuidenhoutseweg 60
Postbus 90405
2509 LK Den Haag
T 070 3499 499
E communicatie@ser.nl
www.ser.nl

©2024, Sociaal-Economische Raad

Alle rechten voorbehouden

Overname van teksten is toegestaan onder bronvermelding

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
1. Brede welvaart in 2040	11
2. Brede welvaart: hoe staat het er nu voor?	15
3. Trends: de grote economische en maatschappelijke uitdagingen	17
4. Brede welvaartseconomie van de toekomst	25
4.1 Waardig werk en inkomenszekerheid	25
4.2 Toekomstig verdienvermogen	28
4.3 Ruimte en natuur	30
5. Randvoorwaarden	35
6. Tot slot	39
Bijlage	41
Aanbevelingen voor de komende kabinetsperiode	43

Voorwoord

Voorwoord

Wie met de tijdgeest trouwt, zal snel een weduwnaar zijn, betoogde filosoof Søren Kierkegaard in de eerste helft van de 19e eeuw. We hebben geen glazen bol waarmee we de toekomst van de Nederlandse economie kunnen voorspellen als we richting 2040 en verder kijken, maar één ding weten we wel. Het is een periode van grote veranderingen, in de manier waarop we werken, ondernemen, zorgen, leren en samenleven. Als we juist nu onszelf verliezen in kortetermijnbelangen en crisisbeleid, dan raakt het meerjarige en langetermijnperspectief uit zicht.

De grote veranderingen waar Nederland voor staat, werpen veel vragen op. Waar verdienen we straks ons geld mee? Hoe houden we regio's leefbaar waar bedrijvigheid vertrekt? Wie houdt straks de hand van de patiënt vast nu robots en *artificial intelligence* (AI) steeds belangrijker worden? En hoe vergroenen we versneld, met behoud van waardig werk in verschillende sectoren?

Het verleden – zoals bij de sluiting van de Limburgse mijnen – leert ons dat nu het moment is voor antwoorden op al die vragen. Met gevolgen voor de economische structuur van Nederland, inclusief de verhouding tussen regio's. Nederland kan vooroplopen in sleuteltechnologieën, maar dat vergt keuzes, investeringen en samen oplopen.

Het maatschappelijk onbehagen en dalende vertrouwen in Haagse instituties maakt dit urgent. Werkenden en ondernemers zien veel op zich afkomen: van verduurzaming tot prijsstommelingen, arbeidsmarktkrapte en inkomensonzekerheid. Het is dan niet gemakkelijk om aan de verdere toekomst te blijven denken. De economie is en blijft waarschijnlijk grillig, toch hebben we als Nederland een goede uitgangspositie. Goede dialoog en afspraken helpen om er vertrouwen in te hebben en houden dat de overheid, bedrijven en de samenleving commitment tonen en niemand achterlaten. En, om duidelijk te maken wat ieder van ons daarbij kan doen, want iedereen is nodig om de brede welvaart in 2040 te vergroten. Hoe?

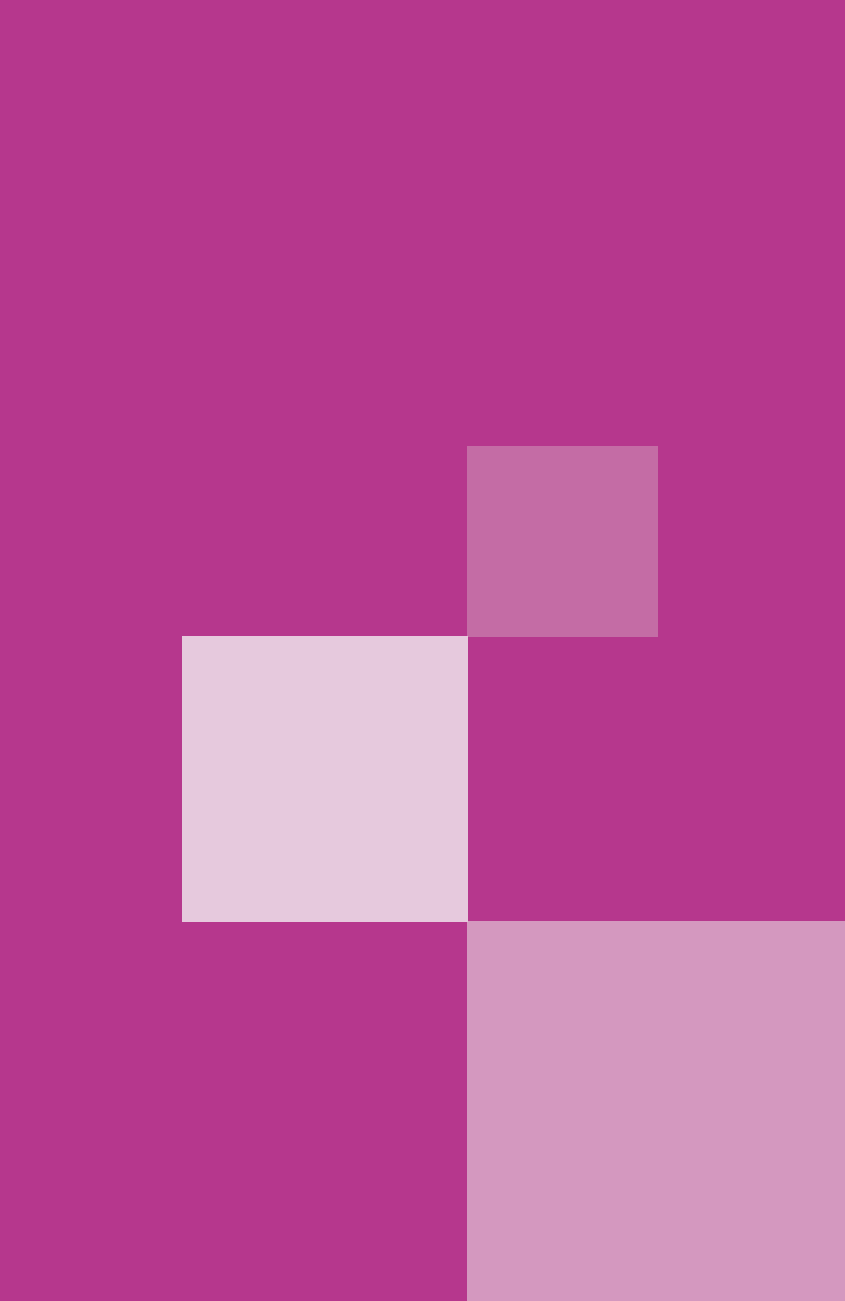
Wij kiezen voor een sociale markteconomie gebaseerd op brede welvaart. Wij willen geen vechteconomie en *race to the bottom* in de strijd om natuurlijke hulpbronnen en menskracht. Wij willen een sterke sociale dialoog in Nederland en in Brussel. Een Rijnlands model 2.0 waarin we goede afspraken maken over werk en arbeidsomstandigheden, die leiden tot meer werk- en inkomenszekerheid, betere toegang tot scholing tijdens de levensloop en het combineren van werken, leren en (mantel-)zorgen. Een economie die uitgaat van duurzame groei en innovatie, waarmee we

ons verdienvermogen versterken binnen planetaire grenzen door maatschappelijk verantwoord ondernemerschap met een goed werkend Europees *level playing field*. Met goede collectieve voorzieningen. Dat is goed voor de brede welvaart voor iedereen en nodig om kansengelijkheid te bevorderen.

Tot slot: waarom hebben we gekozen voor 2040? Een blik in de toekomst is altijd met onzekerheden omgeven, welk jaartal je ook kiest. De blik op 2040 – met daarbij oog voor de gestelde doelen in 2030 en 2050 – dwingt ons verder te kijken dan morgen, maar ook met de voeten op de grond te blijven staan zodat wegkijken van de impact van alle veranderingen op de komende generaties niet mogelijk is. Het is goed voorouderschap om de korte termijn aan de middellange termijn te verbinden.

Werken aan de toekomst is nooit af. Het kan ook niet zonder dialoog met jongeren en partners buiten de SER. Vanuit onze traditie gaan we die dialoog de komende tijd breed aan. In de tussentijd is het werk in uitvoering, waarvoor we aan het einde van dit visiedocument ook concrete handvatten op onderdelen van de economie van de toekomst bieden. Dit maakt duidelijk hoe de SER tegen de sociaal-economische en ecologische ontwikkeling van Nederland aankijkt. Met dit raamwerk van bouwstenen voor beleid gaan wij graag met u in gesprek, waarbij wij commitment aan een gestructureerde en oplossingsgerichte dialoog aanbieden. Aan de slag dus met uitvoerbare maatregelen die de brede welvaart voor iedereen dichterbij brengen!

Kim Putters
Voorzitter SER

Visie

1 Brede welvaart in 2040

Nederland staat voor grote economische en maatschappelijke uitdagingen. De samenleving vergrijsst en digitaliseert, de reële economische groei stagneert, de geopolitieke verhoudingen – en daarmee de internationale handel – veranderen en er is sprake van sociale ongelijkheid. Tegelijkertijd zetten klimaatverandering en biodiversiteitsverlies de leefbaarheid van Nederland en de rest van de planeet onder druk. Dit zijn veranderingen die ons allemaal aangaan en die grote gevolgen hebben voor onze brede welvaart.

Met deze toekomstvisie voor 2040 wil de Sociaal-Economische Raad een constructieve bijdrage leveren aan de duurzame economie van de toekomst, waarin niemand achterblijft. Om onze brede welvaart op de lange termijn te behouden en te vergroten, is er namelijk een gemeenschappelijke visie nodig, waarin overheid, sociale partners, maatschappelijke partijen en burgers samen werken aan brede welvaart, zoals ook verankerd in de nieuwe doelstelling van de raad (zie kader). Deze visie gaat uit van de maatschappelijke verantwoordelijkheid van bedrijven en biedt hen tegelijkertijd de ruimte om zich duurzaam te ontwikkelen: een sociale markteconomie ofwel een Rijnlands model 2.0. Daarvoor moeten we ons richten op brede welvaart: voor een economisch, sociaal en ecologisch welvarend Nederland, nu en in de toekomst, met oog op de impact van ons handelen op huidige en toekomstige generaties en mensen elders in de wereld.

De analyse uit het SER-advies *Sociaal-economisch beleid 2021-2025* (MLT-advies) geldt nog altijd. Er zijn spanningen in de samenleving, doordat veel werknemers en ondernemers minder grip ervaren op hun toekomst en leefomgeving. De kansongelijkheid neemt al langer toe. Onzeker werk en flexibele arbeidscontracten spelen een belangrijke rol. Veel sectoren kampen met (structurele) tekorten aan financiering en personeel. Het maakt mensen kwetsbaar voor plotselinge schokken als corona of hoge inflatie. Door de grote transities – de energietransitie, de grondstoffentransitie naar een circulaire economie en de digitale transitie – zal nog meer worden gevraagd van het aanpassingsvermogen. Het is een noodzakelijk eerste stap dat de implementatie van het samenhangende arbeidsmarktpakket, gebaseerd op het MLT-advies, wordt voortgezet.

De doelstelling van de SER is het bevorderen van brede welvaart waar samenleving, economie en milieu in balans zijn, hier en nu, later en elders. Dat doen we door in samenhang te werken aan:

- het bevorderen van ondernemerschap en waardig werk;
- het bevorderen van duurzame groei en een inclusieve samenleving met een evenwichtige inkomensverdeling.

Vanuit deze doelstelling schetst de SER een wenkend perspectief: een sociale markteconomie gebaseerd op brede welvaart in 2040.

Het wenkend perspectief: een sociale markteconomie gebaseerd op brede welvaart in 2040

- Nederland is in 2040 een sterke sociale markteconomie met een open sociale dialoog. Een Rijnlands model 2.0, waarbij bedrijven werken aan lange termijn waardecreatie en de overheid consistent op brede welvaart en langjarige transitie stuurt.
- Het niveau van brede welvaart is hoog in 2040.
- Er is een aantrekkelijk investeringsklimaat en een sterk verdienvermogen, dat binnen planetaire grenzen komt, biodiversiteit herstelt en waarbij onze kwaliteit van leven tot de hoogste in de wereld behoort. Gezonde overheidsfinanciën zorgen ook in de toekomst voor brede welvaart.
- Nederland is hard op weg naar een klimaatneutrale, klimaatadaptieve en circulaire samenleving, die in 2050 geheel wordt gerealiseerd.
- Duurzame economische ontwikkeling stuurt ons verdienvermogen, is sturend voor handelsverdragen en levert een sterke concurrentiepositie op.
- Nederland hoort bij de wereldtop in innovatie bij de duurzaamheids-, grondstoffen- en voedseltransities. We zijn in 2040 toonaangevend op terreinen, zoals menswaardige AI, klimaat- & natuurherstel, technologie, transport en logistiek en sociale innovatie. Innovatie is het verdienmodel.
- Internationaal maatschappelijk verantwoord ondernemen (IMVO) is de norm, wordt ondersteund en is onderdeel van een goed werkend Europees level playing field.
- Nederland heeft een actieve en leidende rol in de Europese beleidsvorming en politiek.

- Er is werk- en inkomenszekerheid, ook bij snel veranderend werk door bijvoorbeeld digitalisering. Er is geen ongewenste concurrentie op arbeidsvoorwaarden.* Nederland kent geen werkende armen meer.
 - Er is een evenwichtige inkomensverdeling. De armoede is teruggedrongen.
 - De arbeidsmarktkrapte is hanteerbaar. Vraag en aanbod sluiten beter op elkaar aan.
 - Sociale innovatie wordt breed toegepast.
 - Werkenden zijn in staat hun werk te combineren met zorgtaken of studie. Er is een samenhangend stelsel van kindvoorzieningen en maatschappelijk verlof.
 - Iedereen heeft gedurende de hele levensloop toegang tot een actieve arbeidsmarkt- en LLO-infrastructuur. De beroepsbevolking is goed opgeleid. Alle onderwijsniveaus in alle levensfasen schenken aandacht aan skills.
 - Mensen met arbeidsbeperkingen doen volwaardig mee in werk als zij dat kunnen.
 - Nederland is een divers land met gelijke kansen, of dat nu gaat over gender, culturele achtergrond, een lichamelijke of psychische beperking of seksuele geaardheid. Discriminatie en grensoverschrijdend gedrag worden effectief aangepakt.
-
- Maatschappelijke diensten zijn betaalbaar en toegankelijk en van goede kwaliteit. Het beroep op eigen verantwoordelijkheid is realistisch, met duidelijke collectieve aanspraken: we kunnen wonen, zorgen en leren combineren.
 - Er zijn voldoende betaalbare, bereikbare en passende woningen.
 - Alle generaties zijn in 2040 gezonder, hoeven binnen één generatie relatief minder of later gebruik te maken van zorg en kunnen gezond aan het werk.
 - Ouderen kunnen met hulp van het sociale netwerk langer zelfstandig leven en wonen. Voor wie dit niet lukt, is er een toegankelijk en kwalitatief goed stelsel van ondersteuning en zorg.
 - Iedere jongere beschikt over de basisvaardigheden om volwaardig mee te doen in de samenleving.
-
- De regeldruk is beperkt voor burgers en bedrijven. De overheidsfinanciën zijn houdbaar. Beleid wordt effectief en in dialoog met de samenleving uitgevoerd. Toezicht/handhaving grijpen in waar nodig. Institutioneel en politiek vertrouwen zijn hoog.
 - De sociale markteconomie functioneert binnen de kaders van de democratische rechtsstaat. Rechtszekerheid en juridische borging van investeringen worden gegarandeerd, voor burgers en bedrijven.

* Dit betekent dat er niet wordt geconcurrereerd op zo goedkoop mogelijke arbeid, maar dat aantrekkelijke arbeidsvoorwaarden wel een concurrentievoordeel kunnen zijn.

2 Brede welvaart: hoe staat het er nu voor?

De brede welvaartsontwikkeling laat een gemengd beeld zien.¹ Positieve ontwikkelingen in brede welvaart in de periode 2015-2022 zijn de stijging van het mediaan besteedbaar inkomen per huishouden, de daling van het aantal slachtoffers van misdaden en de toename van de tevredenheid van werknemers met hun werk. Tegelijkertijd gaat de overwegend hoge brede welvaart samen met psychische vermoeidheid door werk, groeiende zorgen over de eigen financiële toekomst, en minder tevredenheid met de hoeveelheid vrije tijd. Verder wordt wonen, mede door de achterblijvende productie, steeds duurder. Ook wijst de monitor op achteruitgang van de biodiversiteit en waterkwaliteit, en op haarscheuren in het sociaal kapitaal.

Veel mensen ervaren een verlies aan grip op hun leven. In delen van de samenleving heerst een gevoel van onbehagen.² De gevoelde onbeheersbaarheid van digitalisering, globalisering, migratie en klimaatproblematiek dragen daar sterk aan bij. De toenemende ontevredenheid zet de stabiliteit van de samenleving onder druk. Dat gevoel van onbehagen komt voort uit verlies aan grip en inbedding.³ De toenemende afstand tot het besluitvormingsproces, de complexiteit van de samenleving, hogere vaste lasten en hogere prijzen hebben ertoe geleid dat mensen – ondanks steeds meer gewerkte uren – moeilijk kunnen rondkomen. De wankelende wereldorde, publieke diensten die tekortschieten en de lasten van transities leiden tot minder grip op het leven, werk en inkomen.⁴ Veel mensen en ondernemers ervaren meer onzekerheid: blijft of wordt het nog haalbaar en betaalbaar?

De brede welvaart later en elders staat onder druk. Met name op het gebied van natuurlijk kapitaal zien we een duidelijke verslechtering.⁵ Ook op het gebied van brede welvaart elders worden negatieve trends gesignaleerd, met name wat betreft de gevolgen van Nederlandse welvaart op het milieu en de leefomgeving elders in de wereld. Tot slot zijn er grote verschillen in brede welvaart naar onderwijsniveau en achtergrond en blijft de brede welvaart van jongvolwassenen achter.

1 De monitor laat een mutatie zien in de ontwikkeling van brede welvaart in de afgelopen jaren, maar laat bijvoorbeeld niet zien of beleidsdoelen gehaald worden en of een bepaalde indicator hoger of lager scoort dan de beoogde situatie. CBS (2023) *Monitor Brede Welvaart & de Sustainable Development Goals 2023*.

2 Denkwerk (2019) *Onrust in voorspoed – Hoe een stabiele samenleving vraagt om grip en inbedding*.

3 WRR (2023) *Grip. Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle*.

4 Hiermee wordt bedoeld: de mate van controle die mensen hebben om hun eigen leven en hun leefomgeving naar eigen inzicht vorm te geven.

5 CBS (2023) *Monitor Brede Welvaart & de Sustainable Development Goals 2023*.

Om onze huidige brede welvaart te behouden, maar ook onze toekomstige brede welvaart te versterken, is het van groot belang dat er nu actie wordt ondernomen. Met een blik op de toekomst moeten we vandaag aan de slag om in 2040 de leefbaarheid, ons verdienvermogen en een inclusieve samenleving te behouden en te vergroten. De urgentie daartoe is groot vanwege de verschillende trends die op Nederland afkomen en onze samenleving ingrijpend kunnen veranderen.

3 Trends: de grote economische en maatschappelijke uitdagingen

De SER ziet zes relevante trends die de komende jaren flink kunnen ingrijpen op de brede welvaart in Nederland en de wereld: vergrijzing en toenemende arbeidsmarktkrapte, de ontwikkeling van sociale ongelijkheid, digitalisering, veranderende geopolitieke verhoudingen, klimaatverandering en biodiversiteitsverlies en tot slot een steeds groter wordende vraag naar ruimte. Deze trends zijn in meer of mindere mate beïnvloedbaar door beleid. Om onze brede welvaart richting 2040 te vergroten, moet Nederland zich tot deze trends verhouden en daar op een goede manier mee omgaan.

Vergrijzing en arbeidsmarktkrapte

- **Bevolkingsgroei:** naar alle waarschijnlijkheid telt de Nederlandse bevolking tussen de 18,6 en 19,7 miljoen inwoners in 2040.*
- **Vergrijzing:** het aandeel 65-plussers in de bevolking zal sterk stijgen: van 19 naar 25 procent.** Deze groep wordt niet alleen steeds groter, maar gemiddeld ook steeds ouder. De levensverwachting stijgt tot 86 jaar in 2040, en de levensverwachting in goede gezondheid stijgt naar verwachting evenveel mee. Tegelijkertijd zal door de vergrijzing in 2040 het aandeel mensen met een of meer chronische aandoeningen toenemen tot 54% en zal dementie de grootste ziektelast veroorzaken.***
- **Migratie:** migratie is de laatste jaren een belangrijke factor geweest in de bevolkingsgroei, en de verwachting is dat het migratiesaldo positief zal blijven in de komende decennia.**** Omdat migranten uit steeds meer verschillende landen komen, is er een toenemende diversiteit in herkomst in Nederland.#
- **Huishoudenssamenstelling:** ook het aantal huishoudens groeit en met name het aandeel eenpersoonshuishoudens (zie figuur 1).

* CBS (2023) *Prognose bevolking 2023-2070*.

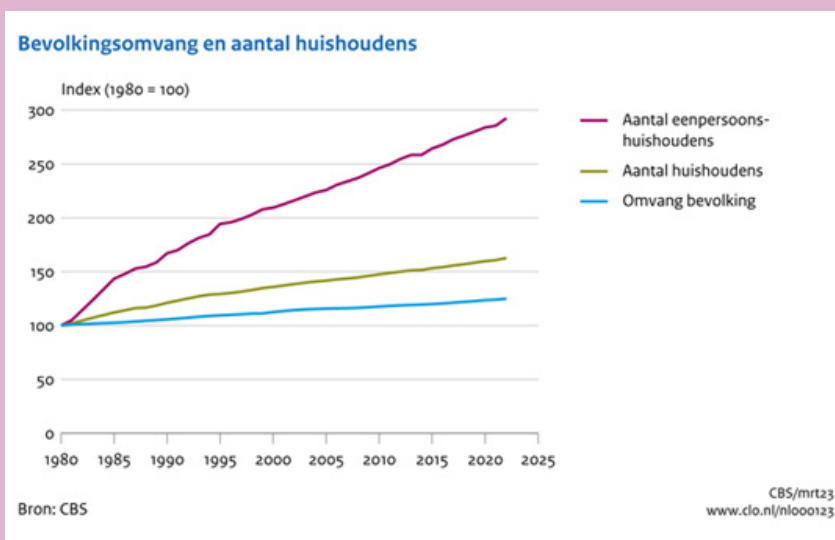
** De Beer, J. (2020) *De demografische toekomst van Nederland: wat weten we, en wat is nog onzeker?* In: *Demos*, jaargang 36(3), pp 1-3.

*** RIVM (2018) *Volksgezondheid Toekomst Verkenning*.

**** CBS (2022) *Prognose: meer inwoners door immigratie*, nieuwsbericht 16 december 2022, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/50/prognose-meer-inwoners-door-migratie>

Zie WRR (2018) *De nieuwe verscheidenheid. Toenemende diversiteit naar herkomst in Nederland*, en CBS (2022) *Integratie en samenleven 2022*.

Figuur 1: Bevolkingsomvang en aantal huishoudens

- **Beroepsbevolking:** de potentiële beroepsbevolking daarentegen zal in de komende decennia naar verwachting nauwelijks nog groeien en tussen 2025 en 2040 stagneren. Bij lage migratie zal de potentiële beroepsbevolking dalen.*
- **Wereldwijd:** demografie is ook een grote drijfveer achter de veranderende machtsverhoudingen in de wereld. India en Afrika zullen qua bevolkingsaantallen in deze eeuw steeds omvangrijker worden, terwijl de bevolkingen in Europa en bijvoorbeeld in China en Latijns-Amerika krimpen.**

Deze demografische trends hebben gevolgen voor veel maatschappelijke terreinen, zoals het ruimtebeslag, wonen, mobiliteit, energie, onderwijs, arbeidsmarkt en zorg.

* Nidi en CBS (2021) *Bevolking 2050 in beeld*, p. 25.

** Denkwerk (2023) *Migratie als motor*.

Sociale ongelijkheid

- **Armoede:** het aandeel personen in armoede in Nederland bedroeg in 2022 4,7 procent, ofwel 800.000 personen. Daarnaast groeien zo'n 200.000 kinderen op in armoede.* Kinderen met een verhoogd risico op armoede hebben vaak een niet-westerse migratieachtergrond en/of komen uit eenoudergezinnen.**
- **Verdeling armoede onder groepen:** van de bijstandsgerechtigden leefde in 2021 een ruime meerderheid (71 procent) onder de armoedegrens. Ruim een kwart (27 procent) van de arme huishoudens had in 2021 betaald werk als belangrijkste inkomensbron. In 2023 is het aantal huishoudens met werkenden in armoede geraamd op 170.000.***
- **Positie middeninkomens:** de marginale druk op de groep werkenden met middeninkomens is toegenomen. Daarnaast zijn de gemiddelde vaste lasten sterk gestegen.****
- **Gezondheidsverschillen:** mensen met een hoger opleidingsniveau leven zo'n veertien jaar langer in goed ervaren gezondheid dan mensen met een lager opleidingsniveau.#
- **Kansenongelijkheid in het onderwijs:** de kansenongelijkheid in Nederland is een belangrijk aandachtspunt voor kinderen met lager opgeleide ouders en kinderen met een migratieachtergrond.##

De cijfers over armoede, gezondheidsverschillen en kansenongelijkheid laten zien dat de verschillen tussen groepen, ondanks beleid, een langjarig karakter hebben en dat brede welvaart niet automatisch bij iedereen terechtkomt.

* CPB (2023) *Macro Economische Verkenning 2024*.

** CBS (2023) *Laagste armoederisico in 45 jaar door energietoeslag*; en CBS (2021) *Armoede en sociale uitsluiting 2021*.

*** SCP (2022) *Kennisnotitie Armoede ramingen september 2022*.

**** SER (2021) *Verkenning Werken zonder armoede*.

CBS (2023) *Gezonde levensverwachting; geslacht, leeftijd en onderwijsniveau*.

SER (2021) *Advies Gelijke kansen in het onderwijs. Structureel investeren in kansengelijkheid voor iedereen*.

Digitalisering en technologisering

- **Digitalisering:** sinds het einde van 20e eeuw zijn er verschillende digitale technologieën met een enorme snelheid opgekomen, die een steeds belangrijkere rol innemen in onze economie en op de arbeidsmarkt.* Zo heeft AI als systeemtechnologie een grote impact op economie en samenleving. De snelle doorbraak van generatieve AI heeft vooral impact op de dienstensector. Biotechnologie is naast AI een belangrijke technologische revolutie met impact op farmacie, chemie en onze voedselproductie.
- **Robotisering:** de vraag naar robots neemt sterk toe. Zo wordt geschat dat er in 2030 drie keer zoveel robots dan nu worden ingezet in de bouw.**
- **Digitale vaardigheden:** 95 procent van de Nederlanders gebruikt dagelijks het internet. Tegelijkertijd is bijna de helft van de Nederlanders onvoldoende vaardig in het interpreteren en evalueren van informatie. Bijna de helft van de Nederlanders maakt ook geen ethische overwegingen bij het plaatsen van berichten of foto's op sociale media of heeft grote moeite met het herkennen en vermijden van scams of fake news.*** Er zijn ook verschillen in digitale competenties tussen generaties.**** Door de snelle veranderingen op het gebied van digitale technologie zullen ook steeds nieuwe vaardigheden nodig zijn.
- **Gevolgen voor de arbeidsmarkt:** de exacte gevolgen van digitalisering op de arbeidsmarkt zijn nog niet duidelijk, maar evident is dat er tot op heden geen grote werkloosheidsgolf heeft plaatsgevonden ten gevolge van digitalisering.# Zo is tussen 2003 en 2020 het aandeel routinematige taken met 7,2 procentpunt afgenomen en het aandeel niet-routinematige taken met 7,2 procentpunt toegenomen.## Het wil niet zeggen dat er geen veranderingen op de arbeidsmarkt zullen plaatsvinden: sommige banen zullen verdwijnen, er zullen nieuwe banen komen, en voor banen die behouden blijven kunnen de specifieke werkzaamheden wel veranderen.
- **Impact bedrijfsleven:** meer dan de helft van de grote bedrijven heeft in het afgelopen jaar een duidelijke positieve impact van digitalisering op de bedrijfsvoering ervaren.###

* Zie ook SER (2016) *Verkenning Mens en technologie: samen aan het werk.*

** ABN AMRO (2023) *Bouwrobots winnen terrein; markt verdriedubbelt in 2030.*

*** Universiteit Twente (2023) *Tendrapport digitale inclusie: kerncijfers en beleidsaanbevelingen.*

**** Zie bijvoorbeeld Vries, D. A. de, Piotrowski, J. T., & Vreese, C. H. de (2022) *Resultaten onderzoek digitale competenties.*

TNO (2019) *Monitor technologisering en arbeidsmarkt.*

CPB (2023) *Technologie, de arbeidsmarkt en de rol van beleid.*

CBS (2023) *Conjunctuurenquête Nederland, extra vragen.*

Digitalisering biedt nieuwe kansen en risico's voor zowel werkgevers als werknemers, die vragen om een goed technisch en sociaal ecosysteem en bijbehorende governance. Naast betere verspreiding van informatie en connecties zorgt digitalisering ook voor snellere verspreiding van desinformatie en ontstaan er risico's op het gebied van dataverzameling en cyberveiligheid. Digitalisering en robotisering bieden kansen om (een deel van) de krapte op de arbeidsmarkt het hoofd te bieden, maar de globalisering van diensten kan tegelijkertijd ook betekenen dat banen in Nederland verloren gaan.

Geopolitieke spanningen

- **Wereldhandel:** de wereldhandel neemt in absolute cijfers nog steeds toe, maar als aandeel in het bruto binnenlands product (BBP) is de wereldhandel de afgelopen vijftien jaar gestabiliseerd. Deze stabilisatie wordt onder andere toegeschreven aan de toename van geopolitieke spanningen en afname van handelsliberalisatie, de grenzen aan de verdere uitbreiding van internationale productieketens, en toegenomen overheidssteun voor de binnenlandse industrie.*
- **Positie van de EU:** de EU is de tweede exporteur en importeur van de wereld van goederen** en de belangrijkste importeur en exporteur van diensten. Daarmee staat de EU internationaal gezien, ondanks opkomende economieën, nog steeds sterk op het gebied van internationale handel, wat een indicatie is van de concurrentiekracht.*** Tegelijkertijd loopt de EU een steeds grotere achterstand op het gebied van sleuteltechnologieën op**** en wordt de concurrentie van opkomende markten steeds sterker. Internationale handel is voor de EU relatief meer van belang dan voor andere grote economieën (uitgedrukt als percentage van het BBP), wat de EU relatief kwetsbaar maakt voor verstoringen van de wereldhandel (zie figuur 2).# Dit geldt in versterkte mate voor Nederland. Een derde van de Nederlandse economie is afhankelijk van internationale handel.##

* WTO (2023) *World Trade Report 2023 - Re-globalization for a secure, inclusive and sustainable future.*

** Na China met betrekking tot export en na de Verenigde Staten (VS) met betrekking tot import.

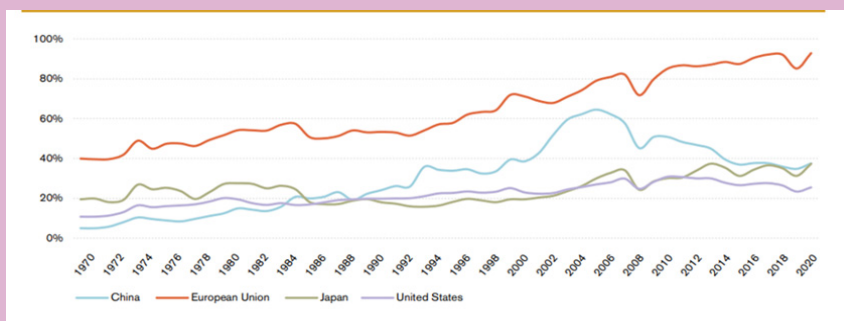
*** WTO (2023) *Trade profiles 2023.*

**** Australian Strategic Policy Institute (2023) *Critical Technology Tracker.*

WTO (2023) *World Trade Report 2023 - Re-globalization for a secure, inclusive and sustainable future*, p. 29.

CBS (2023) *Nederland Handelsland 2023. Export, import en investeringen.*

Figuur 2 - Handel als aandeel van het BBP in geselecteerde economieën, 1970-2020

- Geopolitieke spanningen:** de geopolitieke spanningen zijn de afgelopen jaren sterk opgelopen. Zo hebben de handelsoorlog tussen de VS en China en de inval van Rusland in de Oekraïne duidelijke gevolgen voor de Europese en Nederlandse economie. Door deze oplopende geopolitieke spanningen nemen de handel met en investeringen in *like-minded countries* relatief meer toe in vergelijking met andere landen. Dit geldt zowel voor democratische als autocratische landen. Dit fenomeen wordt ook wel *friendshoring* genoemd, en lijkt vooral in strategische sectoren plaats te vinden.
- Afhankelijkheden:** door de oplopende geopolitieke spanningen is er meer aandacht voor internationale afhankelijkheden. Het aantal producten dat door gemiddeld slechts vier economieën wordt geëxporteerd, de zogenaamde 'bottleneckproducten', is tussen 2000 en 2021 gestegen van 14 procent naar 20 procent van alle verhandelde goederen. Daarbij is China veruit de belangrijkste leverancier van deze goederen, met een aandeel van 36 procent.* Deze afhankelijkheden kunnen grote kwetsbaarheden in productieketens tot gevolg hebben, onder meer in de voedselvoorziening en in de tech-industrie, met gevolgen voor bedrijven en burgers.

Uit strategisch oogpunt is het daarom voor de EU belangrijk om minder afhankelijk van anderen te zijn op de terreinen van defensie, bepaalde grondstoffen, energie en technologie. Dat kan door bijvoorbeeld het relokalisieren van productie of door diversificatie van handelsrelaties via handelsakkoorden.

* WTO (2023) *World Trade Report 2023 - Re-globalization for a secure, inclusive and sustainable future.*

Klimaatverandering en biodiversiteitsverlies

- **Temperatuurverhoging:** 1,5 graad klimaatverandering is waarschijnlijk niet meer te voorkomen. Elke extra temperatuurverhoging heeft enorme extra consequenties voor de leefbaarheid van de planeet.* De helft van de wereldbevolking is zeer kwetsbaar voor klimaatverandering, onder andere door overstromingen en extreme droogte.**
- **Biodiversiteitsverlies:** sinds 1970 is de populatiegrootte van vissen, vogels, zoogdieren, amfibieën en reptielen wereldwijd met 69 procent afgenomen.***
- **Economische afhankelijkheid:** Nederlandse financiële instellingen hebben voor circa 510 miljard euro geïnvesteerd in bedrijven met een hoge afhankelijkheid van ecosysteemdiensten.**** Dat zijn voor de mens waardevolle diensten of goederen die door ecosystemen worden voortgebracht, zoals water, recreatie en voedsel.
- **Klimaatdoelen:** als alles meezit in de uitvoering, is 55 procent reductie van broeikasgasemissies in 2030, zoals vastgesteld in de Klimaatwet, haalbaar.# Om klimaatneutraal te worden in 2050, is nog veel extra inzet nodig.##
- **Circulaire economie:** een circulaire economie kan de CO₂-uitstoot van Nederlandse consumptie en productie met wel 30 procent verminderen en draagt bij aan grondstoffenzekerheid en het voorkomen van biodiversiteitsverlies.###

De verschillende transities en langjarige ontwikkelingen leggen een groeiende druk op het ruimtegebruik en de leefomgeving, waarbij vaak botsende belangen spelen die gezamenlijk en integraal moeten worden opgelost.####

* IPCC (2023) *Climate change 2023: synthesis report*.

** Ibid.

*** WWF (2022) *Living Planet Report*, p. 32.

**** DNB en PBL (2020) *Biodiversiteit en de financiële sector: een kruisbestuiving?*

PBL (2023) *Klimaat en energieverkenning*.

Er wordt momenteel in de EU ook onderhandeld over een doel voor 2040. Naar waarschijnlijkheid zal die hoger liggen dan 77,5 procent. Zie ook FD (2023) *Europees klimaatdoel voor 2040: van bijzaak tot splijtzwaam*.

PBL (2018) *Kan de circulaire economie een bijdrage leveren aan de energietransitie?*

Zie ook PBL (2023) *Ruimtelijke verkenning Vier scenario's voor de inrichting van Nederland in 2050*.

Schaarse ruimte

- **Woningbouw:** gezien de huidige tekorten en de eerder genoemde demografische ontwikkelingen is het duidelijk dat er meer ruimte nodig zal zijn voor woon- en werklocaties. Tot 2030 wordt ingezet op de bouw van 981.000 woningen.* Om hoeveel ruimte het precies gaat, is met name afhankelijk van welke woningen gebouwd worden (bijvoorbeeld kleine appartementen of juist grotere huizen met tuinen).
- **Circulariteit:** momenteel is maar zes procent van de bedrijfsactiviteiten circulair.** Vanwege de bevolkingsgroei en de economische transitie is het nodig dat de ruimte voor circulaire economie toeneemt van 2,6 procent vandaag tot 3 procent in 2050.***
- **Vraag naar ruimte:** er is meer ruimte nodig voor klimaatadaptatie en mitigatie, woningbouw, bedrijvigheid, natuur en extensivering van de landbouw. Functieverandering van landbouwgrond moet goed worden onderbouwd en zorgvuldig worden afgewogen.****
- **Leefbaarheid:** 1,3 miljoen huishoudens wonen in een buurt waar de leefbaarheid als zwak of onvoldoende wordt ervaren.##

De verschillende transitie en langjarige ontwikkelingen leggen een groeiende druk op het ruimtegebruik en de leefomgeving, waarbij vaak botsende belangen spelen die gezamenlijk en integraal moeten worden opgelost.##

* Primos-prognose (2023) *Prognose van bevolking, huishoudens en woningbehoefte*.

** PBL (2023) *Integrale circulaire economie rapportage*.

*** EZK (2023) *Kamerbrief over programma Ruimte voor de economie*.

**** PBL (2021) *Grote opgaven in een beperkte ruimte*, p. 101.

BZK (2022) *Staat van de volkshuisvesting: integrale voortgangsrapportage 2022*.

Zie ook PBL (2023) *Ruimtelijke verkenning Vier scenario's voor de inrichting van Nederland in 2050*.

Voorgaande ontwikkelingen hebben grote invloed op de te maken keuzes om brede welvaart te behouden en te vergroten. Sturen op brede welvaart betekent zorgvuldig een balans creëren en bewaken tussen economie, milieu en samenleving, nu en later, hier en elders. Voldoende draagvlak is nodig voor belangrijke maatregelen voor het realiseren van een sterke, innovatieve, weerbare en duurzame economie binnen de planetaire grenzen en voor een inclusieve samenleving met bestaanszekerheid voor iedereen. In de volgende hoofdstukken worden beleidsrichtingen geschetst om brede welvaart dichterbij te brengen.

4 Brede welvaartseconomie van de toekomst

Om de brede welvaart in 2040 te vergroten, moet er een evenwichtige verdeling van schaarse middelen plaatsvinden. Dit vergt scherpe en evenwichtige keuzes voor investeringen in waardig werk, verdienvermogen en natuur en ruimte die elkaar zo goed mogelijk aanvullen of versterken. Deze indeling sluit aan bij de domeinen van het brede welvaartsconcept op sociaal, economisch en ecologisch terrein. Dit hoofdstuk biedt binnen deze domeinen antwoorden op de vragen: wat is er aan de hand? Wat is er op korte termijn nodig? Wat is het gewenste toekomstbeeld? Hoe komen we daar? In dit hoofdstuk biedt de SER de essentiële elementen voor een brede welvaartseconomie. De SER wil de benodigde transitiepaden voor de toekomst de komende periode verder uitwerken en gaat over de aangereikte beleidsonderdelen graag nader en structureel in gesprek met kabinet en parlement.

4.1 Waardig werk en inkomenszekerheid

Wat is er aan de hand?

De arbeidsmarkt van de toekomst staat onder druk door grote maatschappelijke opgaven en demografische veranderingen, digitalisering, robotisering en verduurzaming. De toekomst is onzeker, maar waarschijnlijk zullen veel werkenden de komende jaren te maken krijgen met grote veranderingen op hun werkgebied, waarbij banen zullen verdwijnen en verschijnen. De vergrijzing en arbeidsmarkt-krapte zetten de kwaliteit van het werk, de arbeidsomstandigheden en het verdienvermogen onder druk, maar ook de combineerbaarheid van werk met andere taken (leren, zorgen, vrijwilligerswerk en maatschappelijke participatie). Veel mensen ervaren onvoldoende grip op het werk, werktijden en inkomen, terwijl de noodzakelijke transitie vragen om veel aanpassingsvermogen.

Wat is er op korte termijn nodig?

Om de basis op orde krijgen, is de implementatie van het samenhangende arbeidsmarktpakket gebaseerd op het advies voor de middellange termijn (MLT-advies) in de komende kabinetsperiode een noodzakelijke eerste stap. In het MLT-advies *Zekerheid voor mensen, een wendbare economie en herstel van de samenleving* heeft de SER zijn ambitie voor de arbeidsmarkt uitgewerkt in voorstellen. Uitgangspunt is meer werk- en inkomenszekerheid voor werkenden en meer wendbaarheid voor ondernemingen. In nauw overleg met het kabinet hebben sociale partners na de publicatie van het advies intensief gewerkt aan een samenhangend pakket van

maatregelen om de arbeidsmarkt op korte termijn op orde te brengen. Daarnaast is aandacht nodig voor de onderwerpen in het MLT-advies waarop het kabinet minder voortgang heeft geboekt, zoals:

- een samenhangend systeem van kindvoorzieningen;
- een activerende arbeidsmarkt- en LLO-infrastructuur;¹
- het verbeteren van de arbeids- en inkomenspositie van arbeidsongeschikten;
- een toekomstbestendig maatschappelijk verlot.²

Wat is het gewenste toekomstbeeld?

De ambitie is een arbeidsmarkt gebaseerd op waardig werk, die werk- en inkomenszekerheid biedt voor mensen en wendbaarheid voor ondernemingen. Waardig werk betekent onder andere productief werk in omstandigheden van vrijheid, gelijkheid, veiligheid en menselijke waardigheid, waarbij fundamentele arbeidsnormen (waaronder het recht op collectieve onderhandelingen), werkgelegenheid, sociale bescherming en sociale dialoog worden bevorderd.³ In de economie van de toekomst is er geen ongewenste concurrentie op arbeidsvoorwaarden⁴ en is het voor werkgevers aantrekkelijker om arbeidsovereenkomsten voor onbepaalde tijd aan te gaan. Nederland kent geen werkende armen meer. Inkomenszekerheid als onderdeel van bestaanszekerheid betekent dat iedereen een toereikend inkomen kan verdienen en werk voldoende wordt beloond. Vraag en aanbod sluiten beter op elkaar aan. De arbeidsmarktkrapte is hanteerbaar. Sociale innovatie wordt breed toegepast. Sociale innovatie is de vernieuwing van de arbeidsorganisatie en maximale benutting van competenties, gericht op verbetering van de bedrijfsprestaties en ontplooiing van talent. Dit impliceert dat verbetering van bedrijfsprocessen en verhoging van de kwaliteit van werk hand in hand gaan.⁵ Er is sprake van veilig werk onder goede arbeidsomstandigheden. Iedereen heeft gedurende de hele levensloop toegang tot een activerende arbeidsmarkt- en LLO-infrastructuur en maakt daar ook gebruik van. Kinderopvang, onderwijs en scholing dragen bij aan kansengelijkheid, zodat iedereen kan meekomen. De arbeidsmarkt is divers en inclusief, biedt ruimte aan mensen met verschillende achtergronden en biedt ondersteuning voor mensen met oog voor uiteenlopende situaties. Grip op het leven veronderstelt dat mensen voldoende ruimte hebben om naar eigen inzicht het leven in te delen. Waardig werk betekent ook dat er voldoende autonomie en

1 SER (2023) Briefadvies *Een infrastructuur voor Leven Lang Ontwikkelen*.

2 Zie ook een belangrijke aanzet tot het toekomstbestendig maken van het verlofstelsel in SER (2023) Advies *Balans in maatschappelijk verlot*.

3 ILO (2023) *Decent work*, via <https://www.ilo.org/global/topics/decent-work/lang--en/index.htm>

4 Dit betekent dat er niet wordt geconcurrereerd op zo goedkoop mogelijke arbeid, maar dat aantrekkelijke arbeidsvoorwaarden wel een concurrentievoordeel kunnen zijn.

5 SER (2023) Advies *Naar verdere succesvolle toepassing van sociale innovatie*, p.13.

zeggenschap in het werk is en dat het werk goed kan worden gecombineerd met leren, (mantel)zorgtaken en ontspanning.

Hoe komen we daar?

Gerichte sociaal-economische keuzes zijn nodig om de aanhoudende arbeidsmarktcrapte tegen te gaan. De arbeidsmarkttekorten belemmeren de economische activiteit, de voortgang van de verschillende transitieën en een goede publieke dienstverlening. Er zijn veel mensen nodig in vitale plaatsgebonden sectoren met grote tekorten (zoals de bouw, techniek, ICT, onderwijs en zorg)⁶ en sectoren die internationaal concurreren (zoals voedseltechnologie en chipfabricage, kunstmatige intelligentie, hightech maakindustrie en industriële biotech).⁷ Het kraptebeleid zal zich met name moeten richten op de volgende onderdelen:

- Het bevorderen van de inzet van arbeid waar die het meest bijdraagt aan brede welvaart.
- Het vergroten van de arbeidsproductiviteit in de private en (semi)publieke sectoren, onder andere door een brede toepassing van digitalisering, robotisering, kunstmatige intelligentie en het toepassen van sociale innovaties.⁸
- Het vergroten van het arbeidsaanbod door het betrekken van mensen die aan het werk willen (met of zonder arbeidsbeperking) en door mensen die dat willen meer uren te laten werken.
- Het stimuleren van veilig en gezond werken om personeelsverloop te voorkomen en instroom te bevorderen.
- Het verminderen van het personeelstekort in de zorg door samen met het personeel arbeidsbesparende innovaties te ontwikkelen en deze sneller op te schalen tot de landelijke praktijk, de regeldruk in het stelsel te verminderen en te investeren in de ondersteuning van mantelzorg.
- Het werken beter lonend maken via arbeidsvoorwaarden, een vereenvoudigd stelsel van inkomensondersteuning en de fiscaliteit.⁹
- Het faciliteren van kinderopvang als arbeidsmarktinstrument, en als middel om bij te dragen aan gelijke kansen.
- Het verbeteren van de matching tussen vraag en aanbod door een toegankelijke en effectieve arbeidsmarktdienstverlening, om- en bijscholing, en LLO-infrastructuur. Het beter sturen op het aanbod van opleidingen in het beroeps- en universitaire onderwijs en de keuzes van studenten.

6 Diverse techniekbranches (2022) *Aanvalsplan arbeidsmarkttekorten techniek, bouw en energie*.

7 Denkwerk (2023) *Migratie als motor*.

8 SER (2023) *Advies Waardevol werk: publieke dienstverlening onder druk*.

9 SER (2021) *Advies Werken zonder armoede*.

- Het inzetten op gerichte arbeidsmigratie voor sectoren die in hoge mate bijdragen aan brede welvaart, waarin grote tekorten zijn en waarvan vacatures langdurig niet worden vervuld. Ook moet de werkgever kunnen aantonen dat er geen geschikte Nederlandse of EU-kandidaat te vinden is voor de functie, binnen het kader van een brede migratiestrategie (ook Europees) op basis van gelijke arbeidsvoorwaarden, arbeidsomstandigheden, arbeidsverhoudingen en arbeidsinhoud, fatsoenlijke huisvesting en het aanpakken van arbeidsmarktdiscriminatie.

Van de overheid verwacht de SER dat het samenhangende arbeidsmarktpakket gebaseerd op het MLT-advies de komende kabinetsperiode integraal wordt geïmplementeerd.

4.2 Toekomstig verdienvermogen

Brede welvaart is alleen bereikbaar als Nederland voldoende verdienvermogen heeft en houdt. Dat verdienvermogen staat nu al onder druk. Voor toekomstig verdienvermogen is een aantrekkelijk investeringsklimaat en een investerings- en innovatieagenda voor de lange termijn nodig.

Wat is er aan de hand?

Het ondernemingsklimaat verslechtert door instabiliteit en gebrek aan voor­spelbaarheid van de overheid. Bedrijven die klaar staan om te investeren in ver­groening, krijgen in veel regio's geen toegang tot stroom om hun plannen te reali­seren. Soms vertrekken start-ups zodra ze succesvol zijn uit Nederland, omdat ze hier onvoldoende financiering krijgen. Er wordt onvoldoende geïnvesteerd in Nederland en ons land heeft onvoldoende bedrijvigheid in de sleuteltechnolo­gieën¹⁰ van de toekomst (zoals voedseltechnologie en chipfabricage, kunstmatige intelligentie, hightech maakindustrie en industriële biotech).¹¹ Bedrijven hebben moeite om uit te breiden, omdat de interne markt in Europa nog niet goed genoeg functioneert, de regelgeving de introductie van innovatie belemmert en er onvol­doende gekwalificeerd personeel te vinden is. In het onderwijs neemt het leraren­tekort toe, worden klassen steeds groter, en zakken de PISA-scores van leerlingen steeds verder weg. De stapeling van regelgeving verlamt en de ruimte om te experi­menteren ontbreekt. De productiviteitsgroei blijft al geruime tijd achter.

¹⁰ Sleuteltechnologieën zijn technologieën waar Nederland wetenschappelijk in uitblinkt en die een cruciale rol spelen bij het mogelijk maken van innovaties en vooruitgang op verschillende gebieden.

¹¹ Zie ook: Kennis- en Innovatieagenda Sleuteltechnologieën 2024-2027: <https://www.kia-st.nl/kiast2024-2027> en McKinsey (2022) *Securing Europe's competitiveness: Addressing its technology gap*. Hieruit blijkt dat Europa als geheel een achterstand heeft opgelopen ten opzichte van andere regio's op het gebied van sleuteltechnologieën.

Wat is op korte termijn nodig?

Om de basis weer op orde te krijgen, moet in ieder geval vol worden ingezet op de uitvoering van het ingezette beleid voor de klimaat- en energietransitie en de investeringen in infrastructuur die daarvoor nodig zijn. Het verzwaren van de energienetten is hier een belangrijk onderdeel van. Consistentie en voorspelbaarheid van overheidsbeleid is voor ondernemers cruciaal om investeringen te kunnen doen, maar ook om reeds gedane investeringen niet voor niets te hebben gedaan. Voor de inzet op verduurzaming van de industrie en de inzet richting de EU – gericht op onder andere de verdere digitalisering, het behalen van de klimaatdoelen, een Europese kapitaalmarkt, en de versterking van de Economische en Monetaire Unie – verwijst de SER naar de adviezen die hierover apart zijn uitgebracht.¹² Op korte termijn zal ook veel Europese regelgeving omgezet worden in nationale wetgeving. Bedrijven hebben hulp nodig om zich hierop voor te bereiden en hieraan te gaan voldoen. Daarnaast is versimpeling van bestaande regelgeving en inzet voor een aantrekkelijk vestigingsklimaat nodig. De investeringen in onderzoek en innovatie, zoals via het Nationaal Groeifonds, moeten worden doorgezet.

Wat is het gewenste toekomstbeeld?

De ambitie is een innovatieve, circulaire en veilige economie, waarin maatschappelijk verantwoord (duurzaam en inclusief) ondernemerschap de norm is. Dit stelt Nederland in staat om bestaanszekerheid voor zijn inwoners te waarborgen, de gewenste publieke voorzieningen te betalen en op schema te geraken om in 2050 klimaatneutraal en circulair te zijn. Daartoe is het nodig om innovatie te stimuleren en in te zetten op technologisch leiderschap op sleuteltechnologie (binnen de EU-context).¹³ De economie van de toekomst is een economie waarin werken en ondernemen lonen, waarbij ook duidelijke ambities zijn geformuleerd waarin Nederland wil excelleren en waarin rekening wordt gehouden met brede welvaart voor volgende generaties en mensen elders in de wereld. Voldoende bedrijvigheid en nieuwe verdienmodellen bieden de basis voor waardig werk en inkomenszekerheid. Nederland heeft een sterke positie in een weerbaar Europa, met een goed vestigingsklimaat, ruimte voor ondernemerschap, start-ups en scale-ups.

Hoe te bereiken?

Een innovatieve, circulaire en veilige economie vraagt om een meer gerichte inzet op activiteiten met een hoge toegevoegde waarde en/of een hoge geopoliti-

¹² SER-verkenning (2023) *Beleidsagenda Europese Unie 2024-2029 - Samen sterker in tijden van transitie*.

¹³ Door het kabinet is aangekondigd dat begin 2024 een Nationale Technologiestrategie wordt gepubliceerd met de prioriteiten waarop Nederland zal inzetten.

tieke relevantie (open strategische autonomie). Het beleid zal zich moeten richten op:

- Het stimuleren van technologieën en sectoren, en het inzetten op sectoren met potentieel voor Nederland: AI, klimaat- & natuurhersteltechnologie, micro-elektronica, hightech maakindustrie en biotechnologie. Daarnaast is plaatsgebonden bedrijvigheid en een substantieel aandeel maakindustrie nodig.
- Het verhogen van de publieke en private investeringen in R&D in Nederland naar de EU-doelstelling van 3 procent in 2030 om te komen tot een innovatieve economie.
- Het toegankelijk maken van financieringsmogelijkheden voor innovaties voor ondernemers en het bieden van duidelijkheid over de transities. Toekomstbestendige initiatieven, bijvoorbeeld op het gebied van circulair ondernemen, duurzame landbouw of quantumtechnologie, kunnen dan sneller worden opgebouwd en opgeschaald.
- Het verminderen van de regeldruk voor burgers en bedrijven, in het bijzonder voor het midden- en kleinbedrijf, en het bieden van betere toegang tot financiering voor start-ups en scale-ups.
- Het versterken van de kwaliteit van het funderend onderwijs.
- Het opstellen en implementeren van een strategie om productiviteit te verhogen en sociale innovatie te bevorderen.
- Het stimuleren van Internationaal maatschappelijk verantwoord ondernemen, wat om een integrale aanpak vraagt waarvan alle zes de stappen van de OESO-richtlijnen onderdeel zijn.¹⁴

4.3 Ruimte en natuur

Wat is er aan de hand?

Onze omgang met energie, grondstoffen en materialen overschrijdt de planetaire grenzen en legt een onhoudbare druk op onze leefomgeving. Economische activiteiten hebben een enorme impact op ons land en op onze natuur. De biodiversiteit is de afgelopen vijftig jaar drastisch afgenomen, met grote gevolgen voor onze brede welvaart.¹⁵ Er is daarnaast nog veel extra inzet nodig om klimaatneutraliteit in 2050 te kunnen bereiken. Er zijn ook grote uitdagingen voor klimaatadaptatie, waterschaarste, waterbeschikbaarheid en waterkwaliteit: zo ligt Nederland niet op

¹⁴ De zes stappen van IMVO zijn: integreer maatschappelijk verantwoord ondernemen in beleid en managementsystemen; identificeer en beoordeel negatieve gevolgen; stop, voorkom of beperk negatieve gevolgen & monitor praktische toepassing en resultaten; communiceer hoe gevolgen worden aangepakt; zorg voor herstelmaatregelen of werk hieraan mee.

¹⁵ SER (2023) Handreiking *Biodiversiteit loont*.

koers om te voldoen aan de EU-Kaderrichtlijn Water in 2027, met enorme potentiële gevolgen voor onze economie en brede welvaart. En de circulaire economie, waarin radicaal efficiënter wordt omgegaan met materialen en grondstoffen, staat nog in haar kinderschoenen. Ook is er gebrek aan voldoende energie-infrastructuur en aan met name technisch geschoold personeel. Al deze opgaven worden daarnaast beïnvloed door de in hoofdstuk 3 besproken trends: zo kan digitalisering zowel een kans (innovatie) als een risico (energiegebruik) zijn. Ook vormen zorgen over de betaalbaarheid, ingewikkelde informatie en onzekerheid over steun van de overheid een risico voor het draagvlak voor verduurzamingsmaatregelen.

Deze opgaven, de transities die daar voor nodig zijn en andere economische ontwikkelingen leggen allemaal een sterke druk op onze ruimte. Nederland is een klein land met een relatief grote economie.¹⁶ Versnippering van onze ruimte en vertraging van de opgaven en economische ontwikkeling liggen op de loer wanneer een integrale en gebiedsgerichte aanpak uitblijft. Zo is er nu al sprake van netcongestie, een wooncrisis en een stikstofcrisis, en vraagt de bescherming van ons land tegen water, verzilting en verzakking om heldere ruimtelijke keuzes voor de langere termijn. Veel van de transities die nodig zijn om verduurzaming te bewerkstelligen, leggen bovendien nog een extra claim op de ruimte. Zo zullen de transitie naar een circulaire economie en klimaatadaptatie nog veel extra ruimte vergen.

Wat is op korte termijn nodig?

Het kabinet moet meer werk maken van de grondstoffentransitie naar een circulaire economie, biodiversiteitsherstel en klimaatmitigatie. Daarnaast beveelt de SER aan om op korte termijn aan de slag te gaan met de volgende opgaven:

- Het is van belang dat de overheid haar infrastructuur zodanig inricht, dat de toegang en betaalbaarheid van schone energie en grondstoffen gewaarborgd is, mede in Europees verband. Daarbij is het verzwaren van energienetten uiterst urgent.
- Adequaat beleid en een uitvoeringsstructuur zijn nodig om de grondstoffentransitie naar een circulaire economie te versnellen.¹⁷
- Er moet grondig worden ingezet op verbetering van de waterkwaliteit door alle sectoren, zodat de natuur kan herstellen en de economie niet op slot gaat bij het niet voldoen aan de *Kaderrichtlijn Water*.

¹⁶ Jeroen Hinloopen (2023) "Laat Nederland kiezen voor sectoren die minder ruimte innemen" *Financieel Dagblad*.

¹⁷ SER (2022) Verkenning *Evenwichtig sturen op de grondstoffentransitie en energietransitie voor brede welvaart*.

- Er moet een gezamenlijke weg uit de stikstofcrisis worden gevonden, waarin alle sectoren hun deel van de verantwoordelijkheid nemen en wordt ingezet op transitiepaden voor agrarische bedrijven met een duurzaam verdienvermogen.¹⁸ De impasse in het landbouwbeleid heeft een grote weerslag op landelijke regio's, agrarische ondernemers en werknemers, de biodiversiteit, de voedselvoorziening en de economie. De landbouwhervorming raakt ook de regionale leefbaarheid en sociale cohesie.
- Klimaatadaptatie is essentieel voor onze toekomstige brede welvaart, bijvoorbeeld ter voorkoming en beperking van hittestress, ter voorkoming van wateroverlast en watertekorten en voor het tegengaan van verzilting. Klimaatadaptatie is nu nog te vrijblijvend, bijvoorbeeld bij de ontwikkeling van woningbouwlocaties en de aanleg van infrastructuur.¹⁹
- De overheid moet meer regie nemen in de inrichting van de ruimte voor onder andere wonen, natuur, ondernemerschap en mobiliteit (inclusief *mainports*). Er is daarnaast een integrale en gebiedsgerichte aanpak van de transities nodig om vertragingen en versnippering van de ruimte tegen te gaan.

De overheid moet duidelijke randvoorwaarden aan de transities stellen door stabiel beleid te voeren en in te zetten op het toekomstgericht maken van wet- en regelgeving, onder meer met betrekking tot fossiele 'subsidiën'. Er is aandacht nodig voor een *just transition*: de kosten en baten van verduurzaming moeten tussen generaties en tussen groepen eerlijk worden verdeeld. Daarom moeten verdelingsbeginselen stelselmatig en vroegtijdig expliciet worden gemaakt in het beleidsproces, zodat rechtvaardigheid een belangrijke anker wordt in het klimaatbeleid.²⁰ Het is daarnaast van groot belang dat de overheid duidelijke doelen en richting meegeeft en de transities faciliteert: het wat, waarom en wanneer, aansluitend bij de Europese ambities en verplichtingen. De samenleving en het bedrijfsleven kunnen zich dan over het hoe buigen en hun innovatiekracht daar maximaal voor inzetten. Volgens de SER hebben sociale partners een eigen rol en verantwoordelijkheid bij het tijdig anticiperen op de arbeidsmarkteffecten van de noodzakelijke intensivering van de energietransitie in de maakindustrie,²¹ maar is er ook ondersteuning van de overheid nodig voor de inspanningen van sociale partners en bedrijven bij het realiseren van een actief arbeidsmarkt- en scholingsbeleid.

18 SER (2021) Verkenning *Naar duurzame toekomstperspectieven voor de landbouw*.

19 Deltacommissaris (2022) Adviesbrief *Maak werk van klimaatadaptatie*.

20 Zie ook WRR (2023) *Rechtvaardigheid in klimaatbeleid*.

21 SER (2024) Briefadvies *Verduurzaming industrie*.

Wat is het gewenste toekomstbeeld?

Nederland heeft met het oog op de brede welvaart een urgente verantwoordelijkheid om zijn voetafdruk terug te brengen binnen de planetaire grenzen. Daarmee kunnen de drie duurzaamheidsdoelen die de raad onderscheidt dichterbij worden gebracht: het tegengaan van klimaatverandering, het herstellen en verbeteren van de biodiversiteit en het creëren van een veilige, gezonde en schone leefomgeving. Onze toekomstige leefomgeving is niet versnipperd: door slimme combinaties van functies is er voldoende ruimte voor brede welvaart.

Hoe te bereiken?

Er zijn drie grote transities nodig die onze omgang met energie en materialen fundamenteel veranderen: de energietransitie, de grondstoffentransitie en de voedseltransitie.

- *De energietransitie:* de overgang van fossiele energie naar energie uit hernieuwbare bronnen. De energietransitie komt steeds meer op gang, maar een grote uitdaging is het op tijd realiseren van de benodigde schaal, infrastructuur en gekwalificeerd personeel.
- *De grondstoffentransitie:* het radicaal efficiënter omgaan met grondstoffen, materialen en producten om het gebruik van natuurlijke hulpbronnen en de klimaatimpact en milieudruk (die ontstaat tijdens productie, gebruik en in de afvalfase) te beperken. Daarvoor moet worden ingezet op minder consumeren, een langere levensduur van producten, hergebruik van grondstoffen en het vervangen van *virgin* grondstoffen door hernieuwbare of duurzamere alternatieven. De grondstoffentransitie loopt nog achter bij de andere transities en er zijn meer middelen en meer ruimte nodig om deze transitie te versnellen.²² Het beperken van onze grondstofvoetafdruk brengt strategische autonomie en leveringszekerheid ook dichterbij, met name wanneer wordt ingezet op hergebruik van kritieke metalen.
- *De voedseltransitie:* de overgang naar duurzamere landbouwmethodes en meer plantaardige eiwitten om de milieudruk van onze voedselproductie sterk te verminderen, met aandacht voor voldoende verdienvermogen. Door de stikstofcrisis, moeizame opschaling van verdienmodellen voor agrarische ondernemers en gebrek aan stabiel beleid, draagvlak en vertrouwen komt de voedseltransitie moeizaam op gang.²³

Deze transities kunnen niet alleen door de overheid worden opgepakt, maar vragen ook nadrukkelijk commitment van het bedrijfsleven en de samenleving. Daar zit de weg naar innovatie en verandering.

²² SER (2022) Verkenning *Evenwichtig sturen op de grondstoffentransitie en de energietransitie voor brede welvaart*.

²³ Zie ook SER (2021) Verkenning *Naar duurzame toekomstperspectieven voor de landbouw*.

5 Randvoorwaarden

Om voorgaande beleidsprioriteiten te kunnen realiseren, is het van groot belang dat wordt voldaan aan een aantal randvoorwaarden. Dit is een gezamenlijke verantwoordelijkheid van overheden, bedrijven, werknemers- en werkgeversorganisaties, huishoudens en maatschappelijke organisaties.

De overheid moet slagvaardig, adaptief, consistent en betrouwbaar zijn en duidelijke kaders bieden voor ondernemers, werknemers en huishoudens. Meer regie en voorspelbaar en langjarig overheidsbeleid gebaseerd op een duurzame visie is cruciaal voor het vertrouwen en het investeringsklimaat in een periode van grote transities. Het is van groot belang om daarbij een proactieve houding in te nemen in Europa, zodat Nederlands beleid ook aansluit bij Europese afspraken.¹ De bescherming van de democratische rechtstaat en zijn instituties is daarbij een belangrijke randvoorwaarde binnen de sociale markteconomie. Kwaliteit van de regelgeving en een heldere rolverdeling zijn daarbij ook belangrijk. De beoogde doelen van nieuwe regelgeving moeten duidelijk zijn en de verwachte impact moet goed in kaart zijn gebracht voordat de regelgeving wordt ingevoerd.² Het is in ieders belang dat de administratieve verplichtingen in redelijke verhouding staan tot het te bereiken doel en zoveel mogelijk worden beperkt, zonder dat het ten koste gaat van het bereiken van de beoogde doelen.

Heldere spelregels of afspraken zorgen ervoor dat bedrijven en huishoudens ook hun bijdrage kunnen leveren en weten waarop ze kunnen rekenen. Een belangrijke spelregel is dat eerder ingezet beleid, waartoe mensen zich mede verhouden voor de inrichting van hun leven en waarop bedrijven hun investeringsbeslissingen hebben gebaseerd, niet zomaar teruggedraaid wordt (geen jojobeleid). Ook moet worden voorkomen dat maatregelen en doelstellingen zich onverwacht blijven opstapelen. Het beleid dient zich sterker te focussen op het wat en wat minder op het hoe. Mensen, bedrijven en maatschappelijke organisaties moeten hun eigen keuzes en investeringen voor brede welvaart kunnen maken met voldoende rechtszekerheid. Wet- en regelgeving dient te worden getoetst op de gevolgen voor verschillende generaties (generatietoets).

1 Zie SER (2023) Verkenning *Beleidsagenda Europese Unie 2024-2029 Samen sterker in tijden van transities*.

2 Het Adviescollege toetsing regeldruk (ATR) stelt in het jaarverslag 2022 dat dit bij veel wetgevingsvoorstellen nog niet het geval is.

Het is essentieel dat er binnen die kaders voldoende ruimte is voor directe betrokkenheid van de samenleving en handelingsperspectief. Overheden en uitvoeringsorganisaties moeten niet handelen vanuit wantrouwen, beheersbaarheid en controleerbaarheid, maar juist vanuit actieve betrokkenheid en een gecoördineerde inzet. De SER beveelt daarom aan om waar mogelijk de operationele kracht uit het bedrijfsleven via transparante vormen van publiek-private samenwerking te benutten, en om de samenleving beter bij de beleidsvorming te betrekken via passende vormen van participatie, met bijzondere aandacht voor de stem van jongeren en toekomstige generaties.

Een betere afstemming tussen beleidsonderdelen en uitvoering is een noodzakelijke voorwaarde. De publieke dienstverlening staat onder grote druk. Huishoudens, professionals en ondernemers zijn vaak ontevreden over de toegankelijkheid en kwaliteit ervan. Er is veel verkokering en er wordt te weinig gekeken naar wat de burger of de ondernemer nodig heeft. De afstemming tussen beleid en uitvoering verloopt gebrekkig en de regelgeving en de uitvoering zijn te complex; het beleid is slecht te controleren op effectiviteit. Daarom beveelt de SER aan om te zorgen voor adequate en voldoende middelen en voorzieningen om de taken van de overheid en de publieke dienstverlening goed uit te voeren. Daarbij moet de aantrekkelijkheid van het werk worden vergroot door meer ruimte voor de professional en minder regeldruk te creëren, en door te sturen op productiever en slimmer werken.³ Meer professionele ruimte voor werknemers draagt bij aan een adaptieve en slagvaardige overheid. Investeren in de uitvoering betreft niet alleen een uitvoeringstoets voor de betreffende publieke dienstverleners, maar ook het blijven toetsen of regelingen goed uitvoerbaar zijn voor ondernemers en mensen die ermee moeten omgaan. Zo dient de overheid ervoor te waken dat niemand onder een bestaansminimum zakt.

De investeringen die vereist zijn om van de transitie en andere beleidskeuzes een succes te maken, vragen om integrale afwegingen, maatvoering en een gedegegn uitvoering. Gezonde overheidsfinanciën zorgen ook in de toekomst voor brede welvaart. De Raad van State pleit voor een startnota *Brede Welvaart*, meer klimaatinclusief begroten en een schokbestendig begrotingsbeleid.⁴ Dit vereist een evenwichtige mix van hervormingen, belastingen en overheidsuitgaven en de effectieve inzet van publiek-private investeringen. De investeringen die nodig zijn voor de verschillende transitie kunnen op de korte termijn druk leggen op de overheidsfinanciën, maar uitstel betekent een kleinere kans op succes en hogere kosten van maatreg-

³ SER (2021) *Advies Zekerheid voor mensen, een wendbare economie en herstel van de samenleving*, p.31.

⁴ Raad van State (2023) *Advies Miljoenennota 2024 en rapportage begrotingstoezicht 2023*.

len tegen klimaatverandering en van klimaatadaptatie.⁵ Effectieve en tijdige investeringen in klimaatmitigerende maatregelen leveren meer op dan de lasten van de overheidsfinanciën. Om het draagvlak voor de transities te behouden en te vergroten, is evenwel van belang dat de investeringen voor transities op de korte termijn niet eenzijdig bij mensen of het bedrijfsleven worden gelegd. De transities gaan over verdelingsvraagstukken van onder andere ruimte, middelen, menskracht en generaties. Voor de transitie naar een klimaatneutrale en circulaire economie waarin het energie- en grondstoffengebruik drastisch verduurzaamd is, is een zorgvuldig proces richting afbouw van fossiele ‘subsidies’ een belangrijk stap. De lasten en de lusten van de transities zullen eerlijk verdeeld moeten worden, zodat het voor iedereen haalbaar blijft te verduurzamen. Ook in relatie tot andere grote uitgaven, zoals de kosten voor wonen en zorgen.

5 IPCC (2023) *Climate change 2023. Synthesis report*.

6 Tot slot

Het streven naar brede welvaart is een antwoord op de grote uitdagingen van onze tijd. Deze grote uitdagingen kunnen niet alleen door de overheid worden opgepakt en ook niet alleen door de markt, maar vragen om een gemeenschappelijke richting én gezamenlijke aanpak; van overheden, werknemers- en werkgeversorganisaties, burgers en het maatschappelijke middenveld. Een consistente richting is nodig waarbij de korte termijn wordt verbonden met de lange termijn en tegelijkertijd voldoende snelheid wordt behaald om die grote uitdagingen ook daadwerkelijk aan te pakken. In zijn bijzondere rol als advies- én overlegorgaan levert de SER graag een belangrijke bijdrage, ook om te werken aan herstel van vertrouwen en het tegengaan van polarisatie. De SER-adviezen en -overwegingen kunnen rekenen op breed draagvlak, zowel onder werkgevers en werknemers als breder in de samenleving. Zo komen verschillende SER-adviezen mede tot stand in samenwerking met bijvoorbeeld natuur- en milieuorganisaties en het SER Jongerenplatform. Ook in de implementatie van gezamenlijke opgaven werkt de SER met veel maatschappelijke partners samen.

Bijlage

Aanbevelingen voor de komende kabinetsperiode

Om de brede welvaart te vergroten en de doelstellingen te realiseren op de middellange (2030) en de langere termijn (2040 en 2050), is het noodzakelijk om de komende kabinetsperiode voortvarend van start te gaan. Daartoe doet de SER op basis van recente adviezen de volgende aanbevelingen gericht op waardig werk, verdienvermogen en natuur en ruimte.

1. Aanbevelingen gericht op waardig werk en inkomenszekerheid

Arbeidsmarkt: de SER adviseert om de arbeidsmarkt divers en inclusief te maken door flexibele arbeidsrelaties en onzeker werk terug te dringen en het gebruik van de arbeidsovereenkomst voor onbepaalde tijd voor werkgevers aantrekkelijker te maken.¹ Dat is een belangrijke stap richting werk- en inkomenszekerheid. In april 2023 is door het kabinet een omvangrijk arbeidsmarktpakket gepresenteerd, dat nu wordt omgezet in wetsvoorstellen.² De SER hecht er belang aan dat deze maatregelen integraal en gelijktijdig door het nieuwe kabinet worden geïmplementeerd, zodat meer werk- en inkomenszekerheid voor werkenden en noodzakelijke flexibiliteit voor werkgevers in evenwicht zijn. Dat geldt ook voor de voorstellen om de arbeidsmarkt- en inkomenspositie van arbeidsongeschikten te verbeteren, helderheid over de arbeidsrelatie tussen zelfstandigen en opdrachtgevers te bieden en om een proactieve arbeidsmarktinfrastructuur voor ‘van-werk-naar-werk’ en leven lang ontwikkelen (LLO) op te bouwen.³ Om veilig en gezond werken te bevorderen, heeft de SER onlangs maatregelen voorgesteld om de naleving van de risico-inventarisatie en -evaluatie te verbeteren, preventie te stimuleren en werknemers meer te betrekken bij het arbobeleid.⁴ De overheid dient daarnaast meer in te zetten op handhaving van de arbeidsomstandighedenwetgeving.

Inkomensongelijkheid: de SER pleit voor een stapsgewijze en integrale herziening van het inkomensbeleid en doet voorstellen die eraan bijdragen dat iedereen een

1 SER (2021) MLT-advies *Zekerheid voor mensen, een wendbare economie en herstel van de samenleving*.

2 Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2023) Kamerbrief *Voortgang uitwerking arbeidsmarktpakket*.

3 Zie pp. 18-20 van Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2023) Kamerbrief *Voortgang uitwerking arbeidsmarktpakket*.

4 SER (2023) Advies *Naar een werkend arbostelsel voor iedereen: Arbovisie 2040 deel 1*.

toereikend inkomen kan verdienen en (meer uren) werken wordt beloond.⁵ De hoge marginale druk op huishoudens vergoot het risico op armoede onder werkenden, met name omdat de gemiddelde vaste lasten sterk zijn gestegen. Om de problematiek van ontoereikende en onzekere inkomens te verkleinen, bepleit de SER de invoering van verzilverbare heffingskortingen en een verlaging van de lasten op arbeid waardoor het besteedbaar inkomen toeneemt.

Kansenongelijkheid en kindvoorzieningen: er is toenemende ongelijkheid in de samenleving als gevolg van bestaande en zich verdiepende scheidslijnen. De SER vindt het van groot belang om de kansenkloof te dichten en daar al vroeg mee te beginnen. Er is onder meer een samenhangend systeem van kindvoorzieningen nodig, dat in extra ondersteuning voorziet voor kinderen met een (potentiële) achterstand. In dit kader doet de SER ook voorstellen om de problematiek rond de kinderopvangtoeslag aan te pakken.⁶ Waar het kabinet de kinderopvang voor werkende ouders bijna gratis wil maken, adviseert de SER om een financieel toegankelijk aanbod van twee dagen kinderopvang per week te realiseren voor alle jonge kinderen. Ook adviseert de SER om de eis te laten vervallen dat ouders moeten werken om in aanmerking te komen voor kinderopvang. Ook is extra aandacht nodig voor de positie van jongeren. Het SER Jongerenplatform pleit voor een jeugdstrategie voor de korte en (middel)lange termijn, gebruikmakend van de generatietoets.⁷

Publieke sectoren: door de arbeidsmarktkrapte komt de uitvoering van publieke taken zoals (jeugd)zorg, onderwijs, kinderopvang en veiligheid in de knel. De SER adviseert maatregelen om de effecten van vergrijzing en stijgende werkdruk in deze publieke sectoren op te vangen. De raad doet voorstellen voor verhoging van het arbeidsaanbod, goed werkgeverschap, innovatie, vermindering van administratieve lasten en continuïteit in beleid en financiering.⁸ Daarbij is het zaak dat de overheid meer samenhangend, langdurig en stevig arbeidsmarktbeleid voert over domeinen heen, en in nieuw en bestaand beleid veel sterker stuurt op uitvoerbaarheid en arbeidsmarkteffecten.

Jeugdzorg: de acute nood in jeugdzorg, met toenemende zorgvraag en olopende personeelstekorten, vraagt om een versnelde aanpak vanuit de brede, inhoudelijke maatschappelijke opgave, en niet vanuit de huidige focus op beschikbare financiële middelen. De SER roept nadrukkelijk op om de recente adviezen met spoed op te

5 SER (2021) Advies *Werken zonder armoede*.

6 SER (2021) Advies *Een kansrijke start voor alle kinderen*.

7 SER Jongerenplatform (2022) Advies *Veelbelovend: kansen en belemmeringen voor jongeren in 2021*.

8 SER (2023) Advies *Waardevol werk: publieke dienstverlening onder druk*.

pakken.⁹ Nodig is een gerichte aanpak, met versterking van lokale zorgteams en blijvende beschikbaarheid van zorg voor de meest kwetsbare jeugdigen. De posities van de hulpvrager, het gezin en de hulpverleners dienen daarbij centraal te staan. De werkdruk en de regeldruk voor jeugdzorgprofessionals dient substantieel verminderd te worden. De hulpverlening moet beter, met een meer samenhangend jeugdzorgaanbod, een betere aansturing en duidelijke afspraken tussen gemeenten en rijk. Een coördinerend bewindspersoon dient de verschillende betrokken partijen met elkaar te verbinden.

Uitgelicht: Briefadvies *Een infrastructuur voor Leven Lang Ontwikkelen*

De SER roept het nieuwe kabinet op structureel en voorspelbaar te investeren in een infrastructuur voor leven lang ontwikkelen (LLO). Werkgevers en werknemers hebben en nemen zelf al een belangrijke verantwoordelijkheid voor LLO en de mobiliteit van werk naar werk. Sociale partners hebben er zorg voor te dragen dat arbeidsomstandigheden, medezeggenschap, arbeidsverhoudingen en ruimte voor scholing en ontwikkeling binnen arbeidsorganisaties op orde zijn. De opleidings- en ontwikkelingsfondsen (O&O-fondsen) van de sociale partners dragen bij aan scholing en aan het ontwikkelen van een leercultuur in bedrijven. De SER roept de Rijksoverheid op het voortouw te nemen om de volgende onderdelen van de LLO-infrastructuur structureel uit te bouwen:

- De basis van het onderwijs op orde.
- Gebruik van het door de overheid erkende onderwijs voor LLO.
- Leerrechten.
- Individuele ontwikkelrekeningen.
- Laagdrempelig, onafhankelijk en proactief advies en begeleiding.
- Regie op de skills-gerichte arbeidsmarkt.
- Een gezamenlijke visie en bundeling van beleid en financiering vanuit diverse departementen.

⁹ SER (2021) *Jeugdzorg: van systemen naar mensen. Tien aanbevelingen voor de korte termijn*. SER (2022) *Tastbaar beleid voor de jeugdzorg*.

Uitgelicht: Briefadvies *Balans in maatschappelijk verlof*

De SER adviseert het nieuwe kabinet om de huidige verlofregelingen onder te brengen in een nieuwe Wet maatschappelijk verlof met drie pijlers: zorg voor kinderen, zorg voor naasten en persoonlijk verlof. Ook stelt de SER in het advies *Balans in maatschappelijk verlof* voor om de huidige regelingen te vereenvoudigen en te bundelen. Toekomstige verlofbehoeften kunnen hierin ook een plaats krijgen. Onder de pijler *zorg voor kinderen* vallen zwangerschaps- en bevallingsverlof, geboorteverlof, ouderschapsverlof en adoptie- en pleegzorgverlof. De pijler *zorg voor naasten* betreft de huidige regelingen voor kortdurend en langdurend zorgverlof, en biedt mogelijkheden voor (verdere) ontwikkeling van mantelzorgverlof. De SER zal mantelzorg in een apart advies oppakken. Binnen de pijler *persoonlijk verlof* kunnen bestaande en nieuwe verlofbehoeften decentraal en via maatwerk worden geregeld, om werknemers meer mogelijkheden te geven om werken, leren en/of zorgen te combineren. Rouw verdient een plek in deze pijler van persoonlijk verlof. Verder doet de SER voorstellen voor goed overleg over de opname van het verlof en voor een evenwichtigere wijze van financiering, door een grotere en meer herkenbare bijdrage van de overheid.

Uitgelicht: Briefadvies *Gezond opgroeien, wonen en werken, voor iedereen*

De SER adviseert het kabinet om in te zetten op structurele verkleining van de sociaal-economische gezondheidsverschillen. Daarvoor moet het beleid vooral gericht worden op het wegnemen van maatschappelijke oorzaken van gezondheidsrisico's én op het verbeteren van de gezondheid van iedereen, met gerichte en extra aandacht voor kwetsbare mensen. Dit vraagt om collectieve actie, waar het overheidsbeleid tot dusverre vooral gebaseerd is op de individuele verantwoordelijkheid van de burger.

- Versterk de aandacht voor gezondheidsimplicaties bij het overheidsbeleid in brede zin en zorg ervoor dat die aandacht structureel en langjarig is ingebed.
- Bevorder bestaanszekerheid om een gezond leven te kunnen leiden en zorg dat iedereen die dat kan, kan meedoen aan goed betaald werk.
- Neem maatregelen om het gezondheidspotentieel van jonge kinderen te vergroten. Maak meer vaart met de Gezonde Generatie. In de periode vanaf tien maanden voor de geboorte tot ongeveer twee jaar wordt de kiem gelegd voor de kansen op een goede gezondheid in het latere leven.

- Versterk gebiedsgerichte programma's en verleen urgentie aan de meest kwetsbare regio's en wijk om het gezondheidspotentieel in deze gebieden te vergroten en versterk de regionale en lokale infrastructuur voor gezondheid.
- Zet in op de transitie van een zorgsysteem naar een gezondheidssysteem, met uitdrukkelijke aandacht voor chronische stress, bestaansonzekerheid en ongezonde prikkels in de sociale en fysieke omgeving van mensen.

2. Aanbevelingen gericht op toekomstig verdienvermogen

Toekomstig verdienvermogen: de SER adviseert fors te investeren in noodzakelijke aanpassingen in het kader van de grote transitie en reikt de elementen aan van een investeringsagenda. Het gaat om investeringen in kennis en innovatie, in scholing en (een leven-lange) ontwikkeling, in digitalisering en nieuwe technologieën, in (energie-)infrastructuur, in huisvesting en in de verduurzamingsopgaven waar Nederland en de rest van de wereld voor staat. Om private investeringen te kunnen doen, is de komende jaren stabiel en voorspelbaar overheidsbeleid noodzakelijk.

Maatschappelijk verantwoord ondernemen: de SER pleit voor ambitieuze Europese wetgeving voor internationaal maatschappelijk verantwoord ondernemen (IMVO). Om de grootste impact te hebben op verbetering van de omstandigheden voor mens en milieu in de internationale ketens, is een combinatie van Europese wetgeving en samenwerking tussen bedrijfsleven, overheid, vakbonden en NGO's in sectorovereenkomsten nodig. Dit vergt een blijvende investering van de overheid.

Landbouw: de SER heeft verkend onder welke voorwaarden een economisch, ecologisch en sociaal duurzame toekomst voor de landbouw mogelijk is.¹⁰ De sector voelt de urgentie om te werken aan verdienvermogen, klimaat, milieu en biodiversiteit langs zeven transitiepaden. De arbeidsmarkt en scholing zijn hier nog niet voor toegerust. Het is voor boeren maar ook voor andere sectoren cruciaal, dat het nieuwe kabinet in samenwerking met maatschappelijke partijen een doorbraak realiseert door het vaststellen van langjarig voorspelbaar en coherent beleid.

Europa: het belang van Europese samenwerking en de Europese Unie neemt in deze tijd van mondiale uitdagingen en geopolitieke spanningen voor Nederland verder toe. Er is doeltreffend en samenhangend beleid nodig voor versterking van onze

¹⁰ SER (2021) Verkenning *Naar duurzame toekomstperspectieven voor de landbouw*.

sociaal-economische en politieke weerbaarheid, het laten slagen van de groene en digitale transitie met versterking van de open strategische autonomie, en het blijven zorgen voor opwaartse convergentie van levensomstandigheden, (veiligheid)standaarden, werkgelegenheid en productiviteit tussen en binnen lidstaten.

Uitgelicht: Verkenning Beleidsagenda Europese Unie 2024-2029

De SER heeft recent input voor de beleidsagenda van de EU geleverd met het oog op de nieuwe mandaatperiode van de Europese Commissie en het Europese Parlement (2024-2029).* De verkenning bevat niet alleen voorstellen voor de EU-agenda zelf, maar ook voor een betere aansluiting tussen het Nederlandse en het Europese beleid. Een aantal van de voorstellen die in de verkenning worden gedaan, heeft betrekking op verdienvermogen en IMVO, zoals:

- Verdere versterking van de interne markt, waarbij er door voldoende politieke sturing en nauwe betrokkenheid van sociale partners vooruitgang wordt geboekt in het adresseren van resterende belemmeringen.
- Verder vormgeven van het beleid om strategische autonomie op structurele wijze te vergroten, met goede publiek-private samenwerking.
- Het sluiten van handelsakkoorden, omdat deze kunnen bijdragen aan Europa's strategische autonomie. Europees handelsbeleid mag niet ten koste gaan van mensenrechten, arbeidsrechten of het milieu binnen of buiten de EU.
- Het industriebeleid op een evenwichtige wijze vormgeven, waarbij rekening wordt gehouden met sociale en ecologische belangen en de risico's van een interventionistisch industriebeleid zoveel mogelijk worden voorkomen.
- Structurele verhoging van Europese private en publieke investeringen in kennis en innovatie naar 3 procent van het bruto binnenlands product (BBP).
- Bevordering van innovatie op het gebied van digitalisering, omdat dit kan bijdragen aan het verhogen van de productiviteit en het oplossen van maatschappelijke problemen en daarnaast de strategische autonomie vergroot. Dit vergt forse investeringen in de ontwikkeling van verantwoorde technologieën, robuuste infrastructuur en talent. Daarbij is respect voor Europese grondrechten en waarden als democratie, rechtstaat, privacy en milieu essentieel. Het is belangrijk dat digitale technologieën op een mensgerichte manier worden ontwikkeld en ingezet en dat daarbij verschillende belanghebbenden (ook werknemers) worden betrokken.

* SER (2023) Verkenning *Beleidsagenda Europese Unie 2024-2029*.

3. Aanbevelingen gericht op natuur en ruimte

Klimaat, biodiversiteit en leefomgeving: de klimaatcrisis, het biodiversiteitsverlies en de versnippering van onze leefomgeving vergen politieke regie en het nauw betrekken van maatschappelijke partijen en burgers. De opgaves worden eerder groter dan kleiner. De grote urgentie van het klimaatvraagstuk, maar ook de slechte staat van onze leefomgeving en biodiversiteit, vragen elk gerichte en tijdige investeringen en moeten tevens in samenhang worden gezien. De SER adviseert meer vaart te maken met de grondstoffentransitie naar een circulaire economie, zet ondernemers en werkkenden aan om meer te doen voor biodiversiteitsverbetering en herstel¹¹ en doet voorstellen voor meer evenwichtige sturing op de energie- en de grondstoffentransitie¹² en het opbouwen van hoogwaardige inzet van biograndstoffen.¹³

Uitgelicht: Briefadvies *Verduurzaming maakindustrie*

De verduurzaming van de maakindustrie is een onmisbare schakel in het realiseren van de energietransitie. Stip op de horizon daarbij is een vitale, circulaire en mondiaal toonaangevende maakindustrie met hoogwaardige werkgelegenheid, waar de uitstoot van broeikasgassen nagenoeg nul is. De SER vindt dat Nederland de ambitie moet hebben voorop te lopen in het verduurzamingsproces van de maakindustrie.* Dit betekent onder meer dat het voor koplopers aantrekkelijk moet zijn om in ons land te investeren in nieuwe technologieën en productieprocessen. Daarvoor dient op korte termijn een aantal beleidskeuzes te worden gemaakt om de knelpunten voor verduurzaming weg te nemen én ervoor te zorgen dat de ambitie van een vitale, circulaire en innovatieve maakindustrie met hoogwaardige banen gerealiseerd kan worden. De aanbevelingen in dit advies richten zich op:

- Het wegnemen van knelpunten voor de versterking van het elektriciteitsnet, onder andere door het proactief aanwijzen van ruimte voor elektriciteitsnetten en versnelling van vergunningsprocedures.

* SER (2024) Briefadvies *Verduurzaming maakindustrie*.

11 SER (2023) Handreiking *Biodiversiteit loont: een handreiking voor werkkenden en ondernemers*.

12 SER (2022) Verkenning *Evenwichtig sturen op de grondstoffentransitie en energietransitie voor brede welvaart*.

13 SER (2020) Advies *Biomassa in balans*.

- Het arbeidsmarkt- en scholingsbeleid dat nodig is om het tekort aan technisch geschoold personeel aan te pakken en de kansen van de verduurzaming van de industrie te verzilveren.
- De verdere uitwerking van beleidsinstrumenten, zoals de NIKI-regeling (Nationale Investeringsregeling Klimaatprojecten Industrie), de verdere vormgeving van de instrumenten voor de bevordering van groene waterstof en de maatwerkafspraken.
- De afbouw van fossiele 'subsidies' om bij te dragen aan de energietransitie.
- Het realiseren van een strategische agenda voor nieuwe schone technologieën in de maakindustrie.
- Een grotere prioriteit voor de circulaire economie en versnelling van de grondstoffentransitie.
- En een gecoördineerde Europese inzet om deze agenda te ondersteunen.

Uitgelicht: Verkenning *Hoe wonen werkt*

De knelpunten op de woningmarkt moeten snel en gestructureerd worden aangepakt, gericht op meer betaalbare woningen, een betere doorstroming en een toekomstbestendige woningvoorraad. De verkenning *Hoe wonen werkt* beoogt een bijdrage te leveren aan het oplossen van sociaal-economische vraagstukken betreffende de woningmarkt en gaat in op het woningaanbod, de prijschommelingen, de doorstroming en de rol van de arbeidsmarkt. Geconcludeerd wordt dat een blijvende centrale regie vanuit de overheid noodzakelijk is, evenals het verkorten van procedures en voorspelbaar ruimtelijk beleid voor gemeenten en provincies. De wisselwerking tussen betaalbaarheid en nieuwbouw vergt continu aandacht. Een toekomstbestendige woningmarkt vergt technologische en sociale innovatie in de bouwsector en investeringen in de kwaliteit van de arbeid. Ook is een meer samenhangend beleid voor de woning- en arbeidsmarkt nodig. Een aantal van de voorstellen die in de verkenning worden gedaan richten zich op:

- Centrale regie, het verkorten van procedures en voorspelbaar ruimtelijk beleid.
- Ook bij dalende prijzen blijven bouwen, hiervoor gericht beleid ontwikkelen en overmatige vraagstimulering beperken.
- Inzetten op duurzame arbeidsrelaties om meer mensen te laten kiezen voor werk in de techniek, bouw en energie.
- Het verhogen van productiviteit door industrialisatie en innovaties in de bouw.
- Goede aansluiting tussen het regionale woningaanbod en de arbeidsvraag.

Uitgelicht: Briefadvies Meer vaart maken met de grondstoffentransitie

Een versnelling van de grondstoffentransitie is essentieel voor het tegengaan van klimaatverandering, het behouden en herstellen van onze biodiversiteit, leveringszekerheid van essentiële grondstoffen, en het bevorderen van een schone, gezonde en veilige leefomgeving. De SER is van mening dat de grondstoffentransitie om dringende actie vraagt die verder gaat dan in het huidige nationale programma circulaire economie is voorzien. Daarom doet de SER de volgende aanbevelingen aan het kabinet:

- Stuur op (internationale) ketens en een langere tijdshorizon. Er is door Nederlandse bedrijven die opereren in internationale ketens substantiële duurzaamheidswinst te realiseren buiten Nederland (scope 3).
- Kom met een kabinetsbrede inzet op de grondstoffentransitie en een adequate uitvoeringsstructuur. Voor de versnelling van de transitie is het van belang dat de grondstoffentransitie tot prioriteit van het kabinet wordt gemaakt, met een coördinerend bewindspersoon.
- Stel een eigenstandig, concreet, realistisch en afrekenbaar doel voor de grondstoffentransitie vast. De richtinggevende doelen van 2030 en 2050 die nu zijn geformuleerd, zijn nog onvoldoende concreet om de heldere kaders te bieden waarbinnen de transitie zich zal moeten voltrekken.
- Presenteer ook voor de grondstoffentransitie een coherent beleidspakket. Deze beleidsinstrumenten moeten voor een belangrijk deel gericht zijn op vermindering van grondstoffengebruik, versnelde toepassing van hernieuwbare grondstoffen en materialen, substitutie naar milieuvriendelijkere varianten en hoogwaardig hergebruik van grondstoffen, materialen en producten uit bestaande ketens.

Publicatieoverzicht

Algemeen

Publicaties van de SER verschijnen digitaal. Alle publicaties zijn te downloaden op onze website www.ser.nl. Sommige publicaties zijn in boekvorm te bestellen via communicatie@ser.nl. Van de adviezen verschijnt eveneens een Engelstalige samenvatting. Deze is te vinden op de webpagina van het desbetreffende advies en de Engelstalige website van de SER.

Adviezen

Visie Perspectief op brede welvaart in 2040 - Bouwen aan de economie van de toekomst
2024, 58 pp., publicatienummer 24/01

Advies Verduurzaming maakindustrie
2023, n.n.b. pp., publicatienummer 23/10

Advies Ouderenzorg
2023, n.n.b. pp., publicatienummer 23/09

Advies Balans in maatschappelijk verlot - Naar een nieuw verlofkader: stroomlijnen en vereenvoudigen
2023, n.n.b. pp., publicatienummer 23/08

Advies Gezond opgroeien, wonen en werken - Naar een structurele gezondheidsaanpak en bestrijding van sociaaleconomische gezondheidsverschillen
2023, n.n.b. pp., publicatienummer 23/07

Beleidsagenda Europese Unie 2024-2029 - Samen sterker in tijden van transities
2023, 104 pp., publicatienummer 23/06

Advies Naar een werkend arbostelsel voor iedereen - Arbovisie 2040, deel 1
2023, 116 pp., publicatienummer 23/05

Advies Meer vaart maken met de grondstoffentransitie - Reactie op het Nationaal Programma Circulaire Economie 2023-2030
2023, 22 pp., publicatienummer 23/04

Advies Naar verdere succesvolle toepassing van sociale innovatie
2023, n.n.b. pp., publicatienummer 23/03

Advies Balans en houdbaarheid alternatieve geschillen-beslechting voor consumentenzaken
2023, n.n.b. pp., publicatienummer 23/02

Advies Waardevol werk: publieke dienstverlening onder druk - Oplossingsrichtingen voor de arbeidsmarktkrapte
2023, 200 pp., publicatienummer 23/01

Verkenning Hoe wonen werkt- Een sociaal-economische verkenning
2022, 90 pp., publicatienummer 22/09

Advies Tastbaar beleid voor de jeugdzorg

2022, 20 pp., publicatienummer 22/08

Advies Reparatiebevordering

2022, n.n.b., publicatienummer 22/07

Verkenning Evenwichtig sturen op de grondstoffentransitie en de energietransitie voor brede welvaart

2022, 86 pp., publicatienummer 22/06

Advies Arbeidsmarktproblematiek maatschappelijke sectoren

2022, 44 pp., publicatienummer 22/05

Advies Grenswaarde arseen en arseenverbindingen

2022, 18 pp., publicatienummer 22/04

Advies Hybride werken

2022, 109 pp., publicatienummer 22/03

Verkenning Veelbelovend - Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2021

2022, 146 pp., publicatienummer 22/02

Advies Coronatoegangsbewijzen

2022, 18 pp., publicatienummer 22/01

Advies Effectieve Europese gepaste zorgvuldigheidswetgeving voor duurzame ketens

2021, 24 pp., publicatienummer 21/11

Advies Werken zonder armoede

2021, 224 pp., publicatienummer 21/10

Advies Gelijke kansen in het onderwijs - Structureel investeren in kansengelijkheid voor iedereen

2021, 126 pp., publicatienummer 21/09

Advies Sociaal-economisch beleid 2021-2025 - Zekerheid voor mensen, een wendbare economie en herstel van de samenleving

2021, 45 pp., publicatienummer 21/08

Een kansrijke start voor alle kinderen - Naar inclusieve en toegankelijke voorzieningen voor kinderen van 0-13 jaar

2021, 28 pp., publicatienummer 21/07

Verkenning Naar duurzame toekomstperspectieven voor de landbouw

2021, 68 pp., publicatienummer 21/06

Advies Jeugdzorg: van systemen naar mensen - Tien aanbevelingen voor de korte termijn

2021, 70 pp., publicatienummer 21/05

Advies Aan de slag voor de zorg - Een actieagenda voor de zorgarbeidsmarkt

2021, n.n.b., publicatienummer 21/04

Advies Jongenplatform Studeren zonder druk - Voorstel voor een nieuw stelsel van studiefinanciering

2021, 150 pp., publicatienummer 21/03

Advies Grenswaarde voor soja-allergenen

2021, 26 pp., publicatienummer 21/02

Advies Reshoring

2021, 28 pp., publicatienummer 21/01

Colofon

Uitgave

Sociaal-Economische Raad
Bezuidenhoutseweg 60
Postbus 90405
2509 LK Den Haag

T 070 3499 525

E communicatie@ser.nl

www.ser.nl

Fotografie

Omslag: Shutterstock/benixs

Vormgeving en druk

2D3D, Den Haag (basisontwerp);
SER, afdeling Communicatie, Grafische vormgeving

© 2024, Sociaal-Economische Raad

Alle rechten voorbehouden.

Overname van teksten is toegestaan onder bronvermelding.

Contactgegevens

SOCIAAL-ECONOMISCHE RAAD
Bezuidenhoutseweg 60
Postbus 90405
2509 LK Den Haag

T 070 3499 525

E communicatie@ser.nl

www.ser.nl

© 2024, Sociaal-Economische Raad